

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРИСУДОВОЇ МЕДІАЦІЇ В США: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЙ ДО ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

INTRODUCTION OF JUDICIAL MEDIATION IN THE UNITED STATES: FROM THE BIRTH OF IDEAS TO THEIR IMPLEMENTATION

Денисенко О.М., адвокат,
аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державний торговельно-економічний університет

Стаття присвячена висвітленню покрокового механізму впровадження присудової медіації на теренах Сполучених Штатів Америки, дослідженню досвіду створення та імплементації програм, що використовуються наразі в усьому світі як наслідок поступового реформування систем правосуддя, державної підтримки та визнання цього методу вирішення спору на різних рівнях правової системи.

У ході дослідження підкреслюється той факт, що реформування систем вирішення спорів, що триває останні десятиріччя у провідних державах світу, – це не лише внесення змін до процесуального законодавства, а, першочергово – поступова еволюція загальної правової культури як спеціалістів в області юриспруденції, так і суспільства, що головним чином полягає у поступовому відході від змагальності та тяжінні до мирного, взаємовигідного вирішення спору. Також, за результатами дослідження, можна сміливо стверджувати, що безпосередня участь сторін у процесі досягнення згоди своїми активними діями здатна збільшити рівень задоволеності, знаходження найоптимальнішого шляху у конкретному випадку, забезпечення збереження позитивного іміджу учасників та надати більшу впевненість у дотриманні угод, ніж традиційні судові процеси.

Досвід Сполучених Штатів є показовим для України щодо питання підтримки інституту присудової медіації з багатьох причин. У даній країні, не дивлячись на складності правового регулювання у зв'язку з аутентичним законодавством кожного штату, як приватний сектор так і представники судової влади активно заохочують громадян використовувати медіацію, вважаючи її набагато ефективнішим способом альтернативного вирішення спорів з-поміж всіх існуючих, і, як результат, вже станом на початок 21 сторіччя у всіх штатах в США були запроваджені програми присудової медіації. Моделі, що реалізовували дані програми, передбачали застосування медіації і як добровільної, і як суворо обов'язкової процедури.

Ключові слова: конфлікт, спір, альтернативне вирішення спорів, досудове врегулювання спорів, медіація, процедура медіації, присудова медіація, медіатор, правове регулювання, інтеграція у судову систему, юрист, стандарти.

The article is devoted to highlighting the step-by-step mechanism for the introduction of court-connected mediation in the United States of America, researching the experience of creating and implementing programs that are currently used all over the world as a result of the gradual reform of justice systems, state support and recognition of this method of dispute resolution at various levels of the legal system.

The research emphasizes the fact that the reformation of dispute resolution systems, which has been ongoing for the last decade in the leading countries of the world, is not only the introduction of changes to procedural legislation, but, first of all, the gradual evolution of the general legal culture of both specialists in the field of jurisprudence and society, which mainly consists in a gradual departure from competitiveness and a tendency towards a peaceful, mutually beneficial resolution of the dispute.

Also, according to the results of the study, it can be safely asserted that the direct participation of the parties in the process of reaching an agreement through their active actions can increase the level of satisfaction, find the most optimal way in a specific case, ensure the preservation of a positive image of the participants, and provide greater confidence in compliance with agreements than traditional court processes.

The experience of the United States is instructive for Ukraine regarding the issue of supporting the institution of judicial mediation for many reasons. In this country, despite the complexity of the legal regulation of many issues in connection with the authentic legislation of each state, both the private sector and representatives of the judiciary actively encourage citizens to use mediation, considering it the most effective method of alternative dispute resolution among all existing ones, and as a result, by the beginning of the 21st century, court mediation programs were introduced in all states in the USA. The models that implemented these programs provided for the use of mediation both as a voluntary and as a strictly mandatory procedure.

Key words: conflict, dispute, alternative dispute resolution, pre-trial settlement of disputes, mediation, mediation procedure, court-connected mediation, mediator, legal regulation, integration into the judicial system, lawyer, standards.

На сьогоднішній день визначальною роллю та метою судочинства в усьому світі є удосконалення механізмів забезпечення верховенства права та максимального спрощення для сторін процесу доступу до правосуддя. Звичайно, у зв'язку зі зміною соціально-економічних умов та появою у людства безлічі нових можливостей у всіх сферах життя – з'являються нові методи досягнення цієї мети.

Прогрес у даному напрямку очевидний та відчутний: якщо ще у середині минулого сторіччя альтернативні методи вирішення спорів у правових та судових системах певних держав лише розпочинали своє становлення, то наразі – в більшості країн судові та позасудові способи вирішення суперечок визнаються однаково важливими та вже достатньо адаптовані до застосування на практиці як реально функціонуюча модель.

Звичайно, роль правосуддя як ефективного механізму вирішення спорів активно використовувалась та популяризувалась як універсальна, проте, як і будь яка система – судова не є ідеальною та містить свої недоліки: переважаність судів при відсутності альтернатив судовому вирішенню спорів; відсутність у судів важелів забез-

печення виконання рішення, без подальшого залучення органів виконавчої влади; наявність кадрових та інших проблем судової системи загалом.

Отже, вищезазначені фактори зазначають про необхідність розвитку альтернативних методів вирішення спорів, але, в першу чергу – важливість популяризації та утвердження з боку держави культури та традиції мирного вирішення спорів, прокладаючи міст від змагальності у судовому процесі – до пошуку консенсусів та діалогу.

«Всі системи судочинства тяжіють до справедливості. У різних правових системах використовують різні методи для досягнення цієї мети. Незалежно від того, чи є розбіжності між маленькими або великими системами, безумовно, потрібне порівняння... для того, щоб привернути увагу до того, як різні системи судочинства намагаються досягнути цілей правосуддя та до яких жертв та компромісів вдаються у спробі зробити це» [1].

Крок за кроком низка іноземних держав реформує цивільне судочинство з метою укорінення принципів справедливості та верховенства права. Та аналізуючи шлях становлення цілісної системи вирішення спорів, що вра-

ховувала б різні моделі та підходи, можна стверджувати, що досвід та напрацювання американських судів, юристів, медіаторів, арбітрів наразі використовуються у безлічі держав як основа. Всі події, що відбувались та зміни, що продовжують розширювати розуміння універсальності альтернативних способів вирішення спорів – настали після конференції під гучною назвою «Національна конференція щодо причин поширеного невдоволення здійснення правосуддя» (1976 р.). Саме її називають «тихою революцією альтернативних методів вирішення спорів», що змогла змінити сприйняття природи публічного та приватного вирішення спорів у світі [2].

Голова Верховного суду США – Уорен Бургер у своїй промові наголосив на необхідності та доцільності переходу від обмежень та вже недостатньо ефективних традиційних моделей судового процесу, до більш сучасних, ефективних та оперативних процедур, котрі б задовольняли реальні потреби сторін конфлікту в однаковій мірі [3].

Його промова не була випадковою, або неочікуваною – адже всю свою професійну діяльність суддя Бургер звертав увагу на потребу розвитку ефективності правосуддя. На той момент славно відомий виступ був відображенням ставлення до зазначеної проблематики всієї суддівської спільноти.

Професор Френк Сандер, у свою чергу, усвідомлюючи різноманітність спорів, з якими громадяни звертаються до суду, запропонував модель судової системи під назвою «суд із безліччю дверей» (аналогічний термін існує, також, на теренах України і має назву «принцип єдиного вікна») [4]. Тобто, такі критерії як: природа спору, відносини між сторонами, ціна самого спору, врахування очікувань сторін щодо вартості та економії часу під час вирішення спорів, у «суді із безліччю дверей» той чи інший спір направлявся до «дверей» судового розгляду, арбітражу, медіації, переговорів, або ж іншого методу вирішення спору. Важливо зазначити, що сторони спору не лише самостійно обирали ті чи інші «двері» суду, а й також передбачалася консультація співробітника суду щодо доцільності обрання певного методу вирішення спору.

В першу чергу ідеї Ф.Сандера знайшли своє відображення у програмах присудової медіації, в рамках котрих пропонувалися: медіація, необов'язковий арбітраж та рання нейтральна оцінка. Також, надважливими кроком для загального формування культури позасудового вирішення спорів стало запровадження програм медіації місцевими та федеральними органами влади, відкриття локальних центрів правосуддя, а, також, приватних центрів вирішення спорів. Відповідно, революція в альтернативних методах вирішення спорів відбулася як серед науковців та і в адвокатській спільноті.

Достатньо широка ідея Ф. Сандера щодо «суду із безліччю дверей» реалізувалася здебільшого у вузькому форматі програм присудової медіації у рамках яких пропонувалася медіація та оцінка справи [5]. Це, загалом, було зумовлено різноманітними причинами політичного, практичного та економічного характеру (обумовлювалися обсягами бюджетних коштів, що виділялися для таких програм).

Аналіз моделі «суду із безліччю дверей» дав можливість констатувати наступне:

1) перші «суди із безліччю дверей» базувалися на професіоналах, котрі вже знали на альтернативних методах вирішення спорів і, що важливо – були достатньо вмотивованими. Отже, реалізація її була б неможливою без суттєвої кількості волонтерів, котрі завершили навчання у рамках програми. Попри це, пропонувані моделі вирішення спорів вже мали розвиток, а Ф. Сандер зніціював своїми ідеями «прив'язати» їх до суду, надавши поради щодо організаційних та фінансових основ;

2) потужна підтримка суддівської спільноти була надважливою для запровадження нових методів і підходів,

та можливості збору коштів на започаткування і первинну підтримку цих програм;

3) організатори програм «суду із безліччю дверей» мали фінансові ресурси;

4) від промови Ф. Сандера до відкриття першого «суду із безліччю дверей» пройшло дев'ять років, і кожні «двері» були підкріплені відповідними методичними рекомендаціями, інформаційно-просвітницькою компанією, проведенням навчання медіації та іншим методам вирішення спорів;

5) була доведена ефективність вирішення спорів із застосуванням альтернативних методів, а медіація в свою чергу, нарешті підтвердила на практиці свою універсальність, доступність та достатньо високу ефективність у забезпеченні доступу до правосуддя.

На початку 1991 року Центром врегулювання спорів та Інститутом судового адміністрування були розроблені Стандарти програм присудової медіації (Standards for Court-Connected Mediation Programs) з урахуванням потреб судів першої інстанції. Зазначені стандарти були розроблені для інформування та керівництва судів, що зацікавлені в започаткуванні, розширенні розуміння медіації та підходів до її використання, або вдосконалення вже існуючих програм даного способу врегулювання спорів [8].

Стандарти охоплюють ряд найважливіших практичних аспектів щодо застосування присудової медіації: доступ до медіації, процедуру відбору справ та строки направлення, обов'язкову присутність, кваліфікацію та відбір медіаторів, етичні стандарти медіаторів, конфіденційність процедури медіації, роль адвокатів у процесі, неприпустимий тиск на сторін, комунікації між медіаторами та судом, фінансування програм та винагороди медіаторів, відповідальність медіаторів та гарантії виконання медіаційних угод.

Важливим аспектом Стандартів є те, що вони відзеркалюють факт знаходження компромісу між людьми з різними поглядами та точками зору, адже до консультативної ради входили: судді, адміністратори державних і місцевих судів, медіатори та адміністратори медіаційних піogram, адвокати фізичних осіб та корпорацій з різним рівнем доходу, науковці, оцінювачі та службовці професійних судів і медіаційних організацій.

Стандарти містять більш ніж 60 сторінок та 16 деталізованих пунктів щодо втілення ідей медіації та присудової медіації на вищому рівні та з максимальним комфортом для застосування всіма сторонами, залученими до врегулювання спорів. Отже, коротко, про кожний з них.

1. Доступ до медіації. Суд повинен пропонувати сторонам звертатись до процедури медіації та заохочувати до цього процесу так само, як забезпечує відкритий доступ до послуг, що з ним пов'язані. Посередницькі служби повинні розташовуватися у фізичному середовищі, сприятливому для даного процесу та, що відповідає приписам законодавства для осіб з обмеженими можливостями та місцевим законам про осіб з інвалідністю.

2. Відповідальність судів за програми медіації. Ступінь відповідальності суду за якість медіації та підготовку і професійність медіаторів залежить від того, на якому рівні вона впроваджена: працює медіатор чи програма медіації в суді, сторони отримують від судді направлення або обирають даний процес самостійно.

Суд несе повну відповідальність за:

– медіаторів, яких він призначає і програми, котрі впроваджує та використовує;

– якість надання послуг медіаторів та/або програми медіації котрим він передає справи для врегулювання, як за свої власні програми.

За якість роботи медіатора, котрий залучається сторонами самостійно, без направлення з боку суду – суд не несе жодної відповідальності.

3. Інформація для суддів, працівників апарату та користувачів. Суди у співпраці з адвокатурою та професійними

організаціями несуть відповідальність за надання інформації громадськості, адвокатури, суддям та працівникам суду щодо: процесу медіації та наявності програм у судах, відмінностей між медіацією, винесенням судових рішень та іншими процедурами вирішення спорів; можливістю економії коштів та часу; а також про наслідки участі у даному альтернативному способі вирішення спору.

Звичайно, створення програм судової медіації передбачає значні витрати часу та ресурсів, але дані інвестиції виправдані, якщо програмами користується значна кількість людей, які вважають, що програми здатні задовольнити їх потреби.

4. Відбір справ та терміни направлення. Суди повинні заохочувати до медіації учасників спору до того, як вони подадуть свої справи до судового розгляду, а також після винесення судового рішення для вирішення проблем, які в іншому випадку могли б вимагати повторного судового розгляду.

У разі необхідності обирати судами категорії справ, або самі справи для котрих можливе застосування медіації, враховуючи брак ресурсів – даний вибір повинен здійснюватися на основі чітко сформульованих критеріїв.

5. Обов'язкове відвідування першої медіаційної зустрічі. Суди повинні встановлювати обов'язкову явку лише у випадках: коли медіація фінансується державою, відповідно до стандарту щодо фінансування; відсутній неналежний тиск з метою досягнення мирової угоди у формі доповідей суду, який розглядає факти, або фінансових перепон для судового розгляду; кваліфіковані медіатори або програми медіації високої якості і є легкодоступними, дозволяють участь сторін, адвокатів за бажанням сторін; надають чітку та повну інформацію про точний процес та процедури, які вимагаються.

6. Кваліфікація медіаторів. Суди несуть постійну відповідальність за забезпечення якості надання послуг медіаторами, котрим вони передають справи. Кваліфікація медіаторів має ґрунтуватися на їх навичках, тобто, різні категорії справ можуть вимагати різної кваліфікації медіатора. Щодо здобуття відповідних навичок – вони можуть формуватись завдяки досвіду самого медіатора і постійного підвищення своєї обізнаності та досвіду шляхом навчання. Забороняється вимагати від спеціаліста з присудової медіації наявності конкретного академічного, наукового ступеню.

7. Вибір медіаторів. Для підвищення задоволеності сторін та збільшення інвестицій у процес медіації, суди повинні максимізувати комфортний вибір медіатора, якщо відсутні істотні причини, через які вибір сторони може бути недоцільним. До таких причин можна віднести: існує значна нерівність у знаннях або досвіді сторін; суд має певну державну політику, якої він намагається досягти за допомогою медіації, що вимагає вибору конкретного медіатора або групи медіаторів; вибір сторонами медіатора може спричинити суттєву та не бажану затримку у процесі розгляду справи.

Існує декілька механізмів, котрі використовуються для відбору медіатора, або групи медіаторів для залучення до конкретної справи:

- сторони обирають медіатора та передають його дані до суду, при цьому їх вибір може обмежуватись переліком медіаторів, котрих суд вважає кваліфікованими для вирішення даного виду спору;

- суддя призначає медіатора самостійно у разі наявності заперечень у сторін;

- суддя, або працівники суду просять кожному зі сторін надати список обраних ними медіаторів та, у разі наявності в обох списках загально обраного сторонами медіатора – призначає його, а якщо такого немає – суд надає сторонам змогу вилучити зі списків менш дотичних медіаторів та обирає випадковим способом медіатора з тих, що залишилися;

- співробітники суду обирають медіатора самостійно – без залучення сторін, або судді, на основі доступності медіатора, його локації та наявності необхідного досвіду.

8. Етичні стандарти для медіаторів. Суди повинні прийняти кодекси етичних норм та стандартів для медіаторів, які також передбачатимуть відповідальність медіаторів за недотримання норм професійної етики.

9. Конфіденційність. Суди повинні мати чіткі письмові правила, які передбачають конфіденційність як письмової, так і усної комунікації під час медіації. Стандарти не передбачають якогось конкретного набору правил, що стосуються дотримання конфіденційності під час медіації, а скоріше закликають суди розробляти власні письмові правила, що мають бути чіткими та стосуватися чотирьох конкретних питань: медіатори та справи, захищені конфіденційністю; ступінь захисту; хто має право вимагати конфіденційності або відмовитись від неї; винятки з цих правил.

10. Роль юристів у медіації. Суди повинні заохочувати адвокатів консультувати своїх клієнтів щодо переваг, недоліків та способів використання медіації.

11. Неприпустимий тиск на сторін.

Суди повинні запровадити відповідні положення, що дозволять сторонам відмовитися від медіації. Суди також повинні розглянути можливість модифікації процедур медіації в певних категоріях справ для задоволення особливих потреб, наприклад, у справах про домашнє насильство, де мають бути розроблені спеціальні протоколи.

Принцип справедливості процесу медіації вимагає, щоб як суди, так і медіатори захищали здатність сторін робити вільний та усвідомлений вибір щодо необхідності та можливості застосування медіації в тій або іншій справі. Існують різні стимули для учасників медіації задля досягнення мирової угоди, такі як: вартість та час судового розгляду, невизначеність результату судового розгляду, бажання уникнути публічності та, часто, динаміка самого переговорного процесу. Ці стимули слід відрізнити від неприпустимого тиску на сторін, що може призвести до неправомірного вирішення спорів.

12. Комунікація між медіаторами та судом. Під час присудової медіації суддя повинен бути проінформований про хід медіації, що має бути узгоджено із принципом конфіденційності медіації, а також неупередженості суду. Тому стандарти визначають які саме аспекти щодо прогресу медіації мають чи можуть бути повідомлені медіатором суду.

13. Фінансування програм та винагорода медіаторів. Суд повинен забезпечити доступність медіації для сторін не залежно від того, чи мають сторони змогу її оплатити:

- якщо суд пропонує, а не призначає медіацію як обов'язкову процедуру – він зобов'язаний вжити всіх можливих заходів, щоб зробити медіацію можливою для учасників судового процесу, котрі фінансово не мають можливості нею скористатись – шляхом залучення державного фінансування, або заохочення медіаторів, які отримають направлення на посередництво від суду, надавати послуги за зниженою оплатою, або зовсім безкоштовно;

- у разі призначення медіатора для вирішення спору як обов'язкового з боку суду – витрати на організацію процесу медіації покладаються на державу, якщо лише дана справа не є винятковою на думку суду.

14. Відповідальність медіаторів. Стандарти передбачають, що повинні бути встановлені справедливі умови відповідальності медіаторів, які б, із однієї сторони, стимулювали медіаторів співпрацювати із судом, а, з іншого боку – надавали можливість сторонам медіації захищати свої права.

15. Виконання угод. Угоди, досягнуті за допомогою присудової медіації, повинні мати однакову юридичну силу з мировими угодами, що затверджені судом.

16. Моніторинг та оцінка. Суди повинні забезпечувати постійний належний моніторинг програм медіації, і,

періодично надавати їм оцінку, виділяючи на це достатньо ресурсів. Моніторинг програми, як правило, є внутрішньою функцією і включає постійну оцінку того, як вона працює і чи політики та процедури впроваджуються належним чином.

Оцінка часто проводиться зовнішнім суб'єктом і містить під собою періодичний аналіз ефективності, перспектив та відповідності програми цілям, котрі були заявлені для її впровадження, порівняно з рівнем фактичних зусиль [8].

Висновки. Приклад Сполучених Штатів є одним з найуспішніших в світі у питанні імплементації інституту присудової медіації у систему альтернативних способів вирішення спорів. Не дивлячись на те, що більшість штатів мають власні закони щодо застосування медіаційної процедури, у США не створено контролюючого або регулюючого органу щодо реалізації даного інституту. Асоціація юристів та Арбітражна асоціація – формують стандарти, котрі допомагають не лише у покращенні розуміння медіації, роз'яснення її цінності та створенні чітких підходів до застосування, а й допомагають штатам, котрі ще не використовують даний вид альтернативного врегулювання спірів – відчувати її нагальну потребу.

Дослідження показало, що присудова медіація в США надає можливість задовольнити безліч нагальних потреб для судової системи: покращення доступу громадян до правосуддя, економії судових витрат та прискорення розгляду справ. Як результат: вирішення спорів із залученням медіатора як альтернативи судовому розгляду стало все більш поширеним явищем, і, відповідно, зростає кількість програм вирішення спорів, пов'язаних із судом; суди все частіше звертаються до сторін за медіацією у цивільних, сімейних відносинах та справах про неповнолітніх, оскільки все більше стає зрозумілим той факт, що медіація, як правило, вимагає менше часу та ресурсів, ніж звичайний судовий розгляд справи, і призводить до швидшого

врегулювання, оскільки, зазвичай, використовуючи саме цей альтернативний спосіб вирішення конфліктів можна досягти значної економії часу та коштів як для партнерів, так і для учасників судового процесу.

Судді та судові адміністратори в США відіграють керівну роль у присудовій медіації, оскільки у деяких судах судді несуть відповідальність за прийняття рішення про те, які справи переходять на медіацію, роз'яснюють суть процесу сторонам і допомагають приймати програмні рішення, розглядаючи такі питання, як обов'язкове направлення та вибір медіатора. Їхнє розуміння та підтримка програм судової медіації робить їх потужними союзниками та допомагає забезпечити успіх програм.

Не зважаючи на це, досвід програм судової медіації показав, що добровільне залучення сторонами медіатора використовуються ще недостатньо і незважаючи на збільшення кількості програм альтернативних способів вирішення спорів у судах та громадах, медіація залишається здебільшого незнайомим процесом для багатьох суддів, судових адміністраторів, громадян та адвокатів. Судді, адвокати та клієнти, як правило, роблять речі так, як вони звикли, і можуть чинити опір процесам, з якими вони не знайомі, що доводить необхідність подальшої активної роботи керівних органів державної влади США щодо популяризації судової медіації та процедури медіації вцілому.

Не дивлячись на суттєвий прорив у сприйнятті спільнотою інституту медіації, та, достатньо успішного поетапного його впровадження у різних формах, американські суди продовжують шукати найоптимальніші шляхи забезпечення кращої якості правосуддя для різних видів судових справ.

Отже, приклад Сполучених Штатів є гідним до слідування нашою країною у розрізі відношення до медіації та її цінності, гнучкості у її застосуванні, способів впровадження на різних етапах процесу та варіантів взаємозв'язку медіації з судовою системою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kramer X. The domino effect of international commercial courts in Europe – Who's next? URL: <http://conflictoflaws.net/2018/the-domino-effect-of-international-commercial-courts-in-europe-whos-next>
2. Stipanowich, Thomas, Living the Dream of ADR: Reflections on Four Decades of the Quiet Revolution in Dispute Resolution (Symposium Keynote) (2017). *Cardozo Journal of Conflict Resolution*, Vol. 18, p. 513, 2017, Pepperdine University Legal Studies Research Paper No. 2017/5
3. Warren E. Burger, *Agenda for 2000 A.D. A Need for Systematic Anticipation*, VITAL SPEECHES OF THE DAY, May 15, 1976.
4. Frank E.A. Sander, *Varieties of Dispute Processing*, in THE POUND CONFERENCE: PERSPECTIVES ON JUSTICE IN THE FUTURE (A. Leo Levin & Russell R. Wheeler eds., 1979).
5. Thomas J. Stipanowich, *The Multi-Door Contract and Other Possibilities*, 13 OHIO ST. J. OF DISP. RESOL. 303, 303–04 (1998).
6. Gladys Kessler & Linda J. Finkelstein, The Evolution of a Multi-Door Courthouse, 37 *Cath. U. L. Rev.* 577 (1988)
7. James G. Woodward. Settlement Week: Measuring The Promise. *Northern Illinois University Law Review* Vol.11. 1990 URL: <https://commons.lib.niu.edu/bitstream/handle/10843/22668/11-1-1-Woodward-pdfA.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. National Standards for Court-connected Mediation Programs. Center for Dispute Settlement, Institute of Judicial Administration. State Justice Institute, 1993.
9. Romanadze, L., Mazaraki, N., Sergeeva, S., & Krestovska, N.(2023). Roadmap: Implementation of Court-Connected Mediation in Ukraine. Council of Europe. https://drive.google.com/file/d/1v5ZhD8C3erNJkoz_WfO2-CZdOOL3QHJL/view
10. Mazaraki, Natalia, and Tetiana Tsuvina. "Creating an Effective Mediation Scheme for Business-Related Human Rights Abuses: The Case of Ukraine." *Business and Human Rights Journal* (2023): 1–21.
11. A.GURZHII, O.LISHCHUK, O.MOZHAIKINA. DOCUMENTING THE MEDIATION: LEGAL ANALYSIS OF DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE, *Journal of law and political sciences* (2024), 411-436.